

О. Ю. Кузьменко,

Житомирський державний університет ім. І. Франка, м. Житомир

ДО ПРОБЛЕМИ КОРЕЛЯЦІЇ ПОНЯТЬ «МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР» І «МОВЛЕННЄВИЙ АКТ»

Статтю присвячено аналізу понять «мовленнєвий жанр» і «мовленнєвий акт» як одиниць мовленнєвого спілкування, розглянуто параметри їх протиставлення та уподібнення, проведено дослідження взаємозв'язку з іншими одиницями комунікації – висловлюванням та текстом – з урахуванням стилістичного аспекту, вказано на невизначеність мовленнєвої природи жанру. Зроблено спробу провести паралель між західною теорією мовленнєвих актів Дж. Л. Остіна-Дж. Серля та вітчизняною теорією мовленнєвих жанрів М. М. Бахтіна. З'ясовано, що в порівнянні з мовленнєвим актом мовленнєвий жанр – явище більш складної культурної організації, що проявляється в певній абстрагованості останнього від власне семантичного та граматичного наповнення висловлювання і значною мірою пов'язано із врахуванням екстралінгвістичних факторів: намірами мовців, цілями спілкування, ситуативним контекстом.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, мовленнєвий акт, іллокутивна ціль, комунікація, екстралінгвістичні чинники, діалогічний, монологічний, первинні мовленнєві жанри, вторинні мовленнєві жанри.

Стаття посвячена аналізу понять «речевої жанр» і «речевої акт» в качестве единиц речевого общения, рассмотрено параметры их противопоставления и схожести, произведено исследование взаимосвязи с другими единицами коммуникации – высказыванием и текстом – с учетом стилистического аспекта, указывается на неопределенность речевой природы жанра. Сделана попытка провести параллель между западной теорией речевых актов Дж. Л. Остина-Дж. Серля и отечественной теорией речевых жанров М. М. Бахтина. Было установлено, что в противопоставление речевому акту речевой жанр – явление более сложного культурного порядка, что проявляется в некоторой абстрагированности последнего от собственно семантического и грамматического наполнения высказывания и в значительной степени связано с учетом экстралингвистических факторов: намерениями говорящих, целями общения, ситуативным контекстом.

Ключевые слова: речевої жанр, речевої акт, иллокутивная цель, коммуникация, экстралингвистические факторы, диалогический, монологический, первичные речевые жанры, вторичные речевые жанры.

The article is dedicated to the analysis of the concepts «speech genre» and «speech act» as units of speech communication. Parameters of their opposition and similarity are considered, investigation of correlation with other units of speech communication such as utterance and text with regard for stylistic aspect is performed, vagueness of speech nature of the genre is indicated. An attempt to draw a parallel between western Theory of Speech Acts by J. L. Austin and J. Searle and native Theory of Speech Genres by M. M. Bakhtin is made. It was determined that speech genre in contrast to speech act is a phenomenon of more complicated cultural nature that results in some abstraction of the latter from semantic and grammatical meaning of the utterance and is connected to a considerable extent with extra linguistic factors: intentions of the speakers, purposes of communication, situational context.

Key words: speech genre, speech act, illocutionary aim, communication, extra linguistic factors, dialogic, monologic, primary speech acts, secondary speech acts.

Постановка проблеми. Останнім часом значна увага мовознавців прикута до вивчення мовленнєвого жанру як одного з ключових понять сучасної антрополінгвістики. Це викликано, з одного боку, зміною літературознавчого акценту у вивченні мовленнєвого жанру на комунікативний, а з іншого – проявом інтересу не до «мертвих» граматичних одиниць (морфем, слів, речень), а до одиниць живого мовлення. Однак, досі в мовознавчій літературі у тісному зв'язку з поняттям мовленнєвого жанру (як головної одиниці теорії мовленнєвих жанрів) фігурує поняття мовленнєвого акту (як феномену теорії мовленнєвих актів). У даній статті ми спробуємо з'ясувати, як співвідносяться між собою ці поняття і чи можна їх ототожнювати. Це і становить **актуальність** нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній лінгвістичній науці неодноразово робляться спроби перенести термінологію і результати досліджень теорії мовленнєвих актів (ТМА) у площину теорії мовленнєвих жанрів (ТМЖ). Деякі вчені «вважають теорію мовленнєвих актів західним аналогом вітчизняної теорії мовленнєвих жанрів» [4, с. 23; 3; 5], інші вбачають певну «схожість між так званими первинними мовленнєвими жанрами М. М. Бахтіна і мовленнєвими висловлюваннями у формі речень, що знаходяться в центрі уваги ТМА і позначаються як мовленнєві акти» [7, с. 113]. Загалом, МА і МЖ та аналіз їх природи ставали об'єктом розгляду вітчизняних і зарубіжних мовознавців (Ф. С. Бацевич, А. Вежицька, В. В. Дементьєв, С. Деннінґхаус, О. В. Дерпак, М. Н. Кожина, О. В. Комлева, В. П. Москвін, Т. В. Шмельова, Т. В. Яхонтова та ін.). Проте, незважаючи на численні дослідження, присвячені аналізу співвідношення МА і МЖ, ця проблема не набула комплексного висвітлення.

Метою статті є аналіз понять «мовленнєвий жанр» і «мовленнєвий акт» як ключових одиниць теорії мовленнєвих жанрів і теорії мовленнєвих актів. Головними завданнями для реалізації даної мети є розгляд основних положень теорії мовленнєвих жанрів і теорії мовленнєвих актів, пошук їх спільних та відмінних рис на з урахуванням факторів інтенціональності, діалогічності, контекстуальності, об'єму, стилістичного забарвлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зародження теорії мовленнєвих жанрів (ТМЖ) пов'язують з іменем В. Волошинова – учня і послідовника М. М. Бахтіна – якого вважають автором виданої у 1929 праці «Марксизм і філософія мови» [6, с. 117; с. 107]. Саме в цій роботі вперше обґрунтовуються основні положення концепції М. М. Бахтіна, які знайшли своє подальше висвітлення у праці цього ж мовознавця «Проблема мовленнєвих жанрів», яка була написана у 1952-1953 рр. і видана повністю лише у 1979 році. Наріжним каменем

теорії М. М. Бахтіна є питання сутності мовленнєвих жанрів, їх породження у процесі комунікації, проблеми взаємозв'язку з висловлюванням, стилем та типом тексту.

На думку М. М. Бахтіна, мовлення існує фактично у формі висловлювань, що належать тому чи іншому суб'єкту і характеризуються низкою структурних особливостей:

- наявністю чітких меж, що визначаються зміною суб'єктів мовлення (мовців);
- завершеністю висловлювання, що обумовлюється предметно-сисловою вичерпаністю, мовленнєвим задумом чи волею мовця та типовими композиційно-жанровими формами завершення;
- адресованістю певному співбесіднику [1, с. 249–257].

Мовленнєві жанри народжуються з висловлювань, чому передують поява мовленнєвого задуму (мовленнєвої волі) мовця. Саме цей аспект теорії мовленнєвих жанрів перегукується з феноменом іллокуції в теорії мовленнєвих актів.

Приблизно в час зародження теорії мовленнєвих жанрів Дж. Л. Остін викладає суть власної концепції спочатку у своїх лекціях (1955 р.), а пізніше у монографії «How to Do Things with Words» (1962 р.).

Увага Дж. Остіна зосереджується головним чином на розгляді особливостей введених ним понять перформативного і констатуючого висловлювань. Під першим автор розуміє висловлювання, тотожне виконанню певної дії. Другий термін вводиться з метою характеристики дескриптивних висловлювань, які трактуються з позицій істинності/хибності. Проте найбільшим досягненням мовознавця є виділення трикомпонентної структури мовленнєвого акту, який охоплює поняття локутивного, що тотожне вимовлянню речення з певним змістом та референцією; іллокутивного, що характеризується певною конвенціональною силою, та перлокутивного, що проявляється у досягненні впливу на співбесідника, актів. Локутивний акт, за Остіном, співвідноситься з констативним висловлюванням, у той час як іллокутивний акт пов'язаний з перформативним висловлюванням. Акцент на розгляді природи іллокуції дав вченому можливість виділити класи перформативних дієслів з певною локутивною силою, які, на його думку, відповідали типам іллокутивних актів:

- 1) вердиктиви, метою яких є прийняття рішення (винесення вердикту) стосовно певного факту або цінності;
- 2) екзерситиви, що є уособленням влади, права або впливу (наказ, порада, застереження);
- 3) комісиви, що є прийняттям зобов'язань або вираженням намірів (обітниця, схвалення);
- 4) бехабітиви, що є прийняттям установок та соціальної поведінки (вбачення, привітання, похвала);
- 5) експозитиви, що є з'ясуванням причин, доказів та повідомлень (заперечення, погодження, відречення) [16].

Однак, виділення груп перформативних дієслів не дало можливості уникнути маргінальних випадків, коли одне й те ж дієслово могло виступати об'єктом дослідження одразу кількох груп або ставилася під сумнів його належність хоча б до однієї з вищевказаних груп. Концепція Остіна носить характер міркувань, свідченням чого є певна розмитість і невизначеність в трактуванні поняття «іллокутивного акту» та певних його характеристик, як от: інтенціональність та конвенційність.

У 1969 році як логічне продовження ідей Остіна з'являється праця Дж. Р. Серля «Speech Acts». Услід за Остіном, Серль розвиває положення про трьохвимірний мовленнєвий акт, зосереджуючись, передусім, на іллокутивній стороні висловлювання і здійснює власну класифікацію мовленнєвих актів, поклавши в її основу ряд параметрів, головними з яких є іллокутивна ціль, напрям пристосування слів до реальності і реальності до слів та психологічний стан мовця, що є умовою широти мовленнєвого акту. До цієї класифікації увійшли:

- репрезентативи – судження, що покладають на мовця відповідальність за існуючий стан справ та істинність сказаного;
- директиви – висловлювання, що спонукають адресата до дії;
- комісиви – іллокутивні акти, що накладають певні зобов'язання на мовця;
- експресиви – висловлювання, що відображають психологічний стан мовця;
- декларативи – іллокутивні акти, що являють собою реалізацію дій соціального характеру, про які заявлено в змісті висловлювання [17].

Серед положень теорії Серля на увагу заслуговує застосування функціонального підходу до аналізу мовних одиниць, що передбачало вивчення не окремих слів, а цілих висловлювань з позицій інтенціональності (з урахуванням намірів мовця) та конвенційності (з урахуванням ситуації, за якої висловлювання набувало вкладеного у нього змісту). Серль вперше звертає увагу на висловлювання, іллокутивна ціль яких не співпадає з їх змістом і які отримують назву непрямих іллокутивних актів.

Теорія мовленнєвих актів (ТМА) з її прагматичною термінологією у часовому вимірі увійшла до загальнофілологічного обігу дещо раніше прагмалінгвістичної концепції М. М. Бахтіна, тому досягнення останньої довгий час залишалися в тіні.

У процесі співставлення положень ТМА і ТМЖ, а також характеристик мовленнєвих актів і мовленнєвих жанрів як ключових одиниць зазначених теорій було виділено три групи прагмалінгвістичних концепцій. Перша з них визнає примат англо-американської ТМА, ігноруючи здобутки ТМЖ; інша ґрунтується на ТМЖ, ігноруючи ТМА; остання критично переосмислює положення обох теорій, намагаючи інтегрувати їх досягнення [2, с. 101; 7, с. 110].

Не визнаючи мовленнєвий жанр та мовленнєвий акт дублетними поняттями, слід, однак, вказати на точки дотику аналізованих теорій.

По-перше, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт є одиницями мовленнєвого спілкування. А. Вежбицька зазначала, що «універсуум мовлення формують <...> висловлювання (мовленнєві акти) <...> Фонема, морфема, слова, фрази або речення – це одиниці абстрактні і «мертві», живе мовлення складається з «актів», структура яких детермінована безпосередньо їх прагматичною функцією» [3].

По-друге, спільним є принцип вивчення обох мовленнєвих одиниць з урахуванням таких екстралінгвістичних чинників, як взаємовідносини між адресантом та адресатом, що проявляються відповідно в категоріях інтенціональності та перлокутивного ефекту; зміст та умови спілкування; комунікативна ситуація (ситуативний контекст); цілі спілкування (функціональна орієнтація). До того ж, мета і функція виступають домінуючими критеріями класифікації висловлювань [2, с. 101]. Функціональний аспект знаходить своє відображення у назві праці Остіна «How to Do Things with Words», в теорії М. М. Бахтіна цьому параметру відповідає поняття стилістичної перспективи [7, с. 113].

По-третє, спільним є динамічний аспект, оскільки МА і МЖ виступають складовими процесів мовленнєвої діяльності і спілкування за допомогою мови, що пов'язуються між собою як ланки при творенні тексту та дискурсу і вивчаються у тісному зв'язку з екстралінгвістичними факторами [9; 10].

Однак положення даних теорій не можна ототожнювати, про що засвідчує наступне:

- ТМА, на відміну від ТМЖ, характеризується більш чіткою та детально розробленою термінологією. При розгляді статусу мовленнєвих жанрів і досі використовується «обережна» комбінація «термін-поняття» [7, с. 116];

- ТМЖ М. М. Бахтіна різко відмежовує поняття «висловлювання» і «мовленнєвий жанр» від «речення», ТМА при поясненні суті мовленнєвого акту спирається на це суто граматичне поняття [9];

- у визначенні мовленнєвих жанрів як «відносно стійких тематичних, композиційних і стилістичних типів висловлювання» [1, с. 241] простежується «текстово-стилістичний смисл». ТМА досліджує мовленнєві акти безвідносно до текстового рівня та стилістичного забарвлення [2, с. 101];

- поняття мовленнєвого жанру часто описують через тип тексту, що дає можливість зарахувати до жанрів монологічні і діалогічні тексти [13, с. 104] або хоча б певною мірою пов'язувати між собою жанр та текст [8]. Т. В. Шмельова, однак, зазначає, що «один і той же жанр може бути реалізованим у певній множині текстів, або виражатися частково в словесній формі, а частково за допомогою паралінгвістичних засобів» (міміка, жести, мовчання тощо) [14, с. 60]. В. П. Москвін, у свою чергу, піднімає питання про невизначеність мовленнєвої природи жанру, оскільки незрозуміло, яка мовленнєва одиниця може бути покладена в його основу. Лінгвіст приходить до висновку, що мовленнєвою основою жанру слід вважати такі незалежні мовленнєві одиниці як текст (у якості неодноразової єдності) та самостійний мовленнєвий акт (мовленнєві жанри прислів'я, приказки, скоромовки, епітафії, що є фольклорними творами) [11];

- мовленнєвий акт є монологічним, в той час як мовленнєвий жанр переважно є «діалогічним, соціологічним, інтерактивним» [10];

- мовленнєвий жанр може протиставлятися мовленнєвому акту на основі кількісного фактору (об'єму) [9] або характеризуватися більш складними якісними ознаками [10]. Іншими словами, мовленнєвий жанр може бути представленим певною сукупністю речень, тобто виражатися низкою мовленнєвих актів, наприклад, мовленнєвий жанр «порада» може застосовувати елементи роз'яснення, аргументації з притаманними їм мовленнєвими актами чи навіть включати засоби, що поєднують ставлення до адресата [12]. Проте Т. В. Шмельова вважає, що мовленнєвий акт, як елементарна одиниця комунікації, може бути покладеним в основу одноактних чи багатоактних жанрів, як от: суперечка, перемовини, бесіда [14, с. 59]. Проте багатоактність не завжди пов'язується з діалогічністю, адже існують багатоактні жанри монологічні за своєю природою [6, с. 23];

- не всі мовленнєві акти втілюються в мовленнєвих жанрах як, наприклад, нагадування, перепитування, повтор тощо [14, с. 59], що дає підстави для виділення так званих факультативних та облігаторних жанрів [6, с. 23-24];

- мовленнєві акти є гомогенними, мовленнєві жанри – гетерогенні [5, с. 129];

- мовленнєвий жанр – категорія абстрактна, мовленнєвий акт – одиниця конкретна [11];

- ТМЖ дає можливість врахувати соціолінгвістичний критерій «діалогічна природа комунікації» [9], оскільки діалогічність передбачає взаємодію комунікантів. Іллокутивна функція МА, у свою чергу, пов'язана з розглядом впливу мовця на адресата, що підкреслює певну пасивність останнього в акті комунікації. Мовленнєвий акт за М. Н. Кожіно – це і «окрема репліка в діалозі» і, водночас, «діалог – з точки зору єдності двох реплік співрозмовників (адресата і адресанта)» [9]. Сумнівним, однак, видається той факт, що мовленнєвий акт може виражатися діалогічною єдністю, оскільки кожному з висловлювань діалогічної пари (прохання – згода, наказ – відмова, питання – відповідь тощо) притаманна власна іллокутивна ціль;

- теорія мовленнєвих актів у порівнянні з теорією мовленнєвих жанрів акцентує увагу головним чином на семантиці та метамовних аспектах, а не на мовному втіленні мовленнєвих актів [14, с. 59].

Т. В. Яхонтова запропонувала власні підходи до розмежування понять «мовленнєвий жанр» – «мовленнєвий акт»:

- 1) МЖ і МА трактуються як поняття двох різних наукових напрямів, що свідчить про неможливість виділення між ними спільних або відмінних рис;

- 2) МЖ і МА є майже тотожними поняттями;

- 3) мовленнєві акти – «одиниці комунікації, форми мовного існування», що склалися в умовах безпосереднього спілкування, в той час як мовленнєві жанри – «вторинні комунікативні утворення», породжені в умовах високорозвиненого культурного спілкування. МЖ можуть вбирати в себе МА або існувати паралельно [15, с. 112].

Такий погляд на природу МА і МЖ – це, фактично, реінтерпретація положень теорії М. М. Бахтіна про первинні мовленнєві жанри, що визнаються Т. В. Яхонтовою еквівалентом мовленнєвих актів, та вторинні мовленнєві жанри, що, на думку українського мовознавця, і є жанрами у їх традиційному розумінні. Схожої

думки дотримується В. В. Дементьев, який вважає, що мовленнєві акти є тотожними мовленнєвим жанрам, якщо мова йде про конвенціональні первинні прості мовленнєві жанри [5, с. 129].

Услід за Ф. С. Бацевичем ми обстоюємо думку, що «процес спілкування є не просто сукупністю мовленнєвих актів» [2, с. 36]. Останні здатні вступати в різні комбінації одне з одним, що призводить до породження мозаїки нових жанрів.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок.

Процес спілкування – це, насамперед, активна взаємодія адресата та адресанта із застосуванням різноманітного арсеналу мовленнєвих актів, які взаємодіють один з одним і вплітаються у канву мовленнєвих жанрів певного дискурсу. З огляду на це доречно було б провести дослідження взаємозв'язку МЖ та МА з точки зору динамічного аспекту, зокрема в рамках окремих типів дискурсу.

Література:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
2. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2006. – 247 с.
3. Вежбицка А. Речевые жанры [Електронний ресурс] / А. Вежбицка. – Режим доступу : <http://www.sgu.ru/structure/philological/linghist/sbornik-zhanry-rechi/materialy-vypuskov.pdf>
4. Дементьев В. В. Коммуникативная генристика: речевые жанры как средство формализации социального взаимодействия / В. В. Дементьев // Жанры речи: Сборник научных статей. – Саратов : Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 2002. – Вып. 3. – С. 18–40.
5. Дементьев В. В. Теория речевых жанров / В. В. Дементьев. – М. : Знак, 2010. – 600 с. – (Коммуникативные стратегии культуры).
6. Дерпак О. В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов): дис... канд. філол. наук: 10. 02. 15 / Дерпак Олена Володимирівна. – К., 2005. – 196 с.
7. Дённингхаус С. Теория речевых жанров М. М. Бахтина в тени прагматической лингвистики / С. Дённингхаус // Жанры речи: Сборник научных статей. – Саратов : Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 2002. – Вып. 3. – С. 104–118.
8. Долинин К. А. Речевые жанры как средство организации социального взаимодействия [Електронний ресурс] / К. А. Долинин. – Режим доступу : <http://www.sgu.ru/structure/philological/linghist/sbornik-zhanry-rechi/materialy-vypuskov.pdf>
9. Кожина М. Н. Речевой жанр и речевой акт (некоторые аспекты проблемы) [Електронний ресурс] / М. Н. Кожина. – Режим доступу : <http://www.sgu.ru/structure/philological/linghist/sbornik-zhanry-rechi/materialy-vypuskov.pdf>
10. Комлева Е. В. Соотношение понятий «речевой жанр» и «речевой акт» (на материале немецких апеллятивных текстов) [Електронний ресурс] / Е. В. Комлева. – Режим доступу : http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2011/5/filologiya/komleva.pdf
11. Москвин В. П. К соотношению понятий «речевой жанр», «текст» и «речевой акт» [Електронний ресурс] / В. П. Москвин. – Режим доступу : twirpx.com/file/231103
12. Сиротинина О. Б. Некоторые размышления по поводу терминов «речевой жанр» и «риторический жанр» [Електронний ресурс] / О. Б. Сиротинина. – Режим доступу : <http://www.sgu.ru/structure/philological/linghist/sbornik-zhanry-rechi/materialy-vypuskov.pdf>
13. Федосюк М. Ю. Нерешенные вопросы теории речевых жанров / М. Ю. Федосюк // Вопросы языкознания. – 1997. – № 5. – С. 102–119.
14. Шмелёва Т. В. Речевой жанр: опыт общепилологического осмысления / Т. В. Шмелёва // Collegium. – К., 1995. – № 1–2. – С. 57–65.
15. Яхонтова Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації: Монографія / Т. В. Яхонтова. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 420 с.
16. Austin J. L. How to Do Things with Words [Електронний ресурс] / J. L. Austin. – Режим доступу : twirpx.com/file/433854
17. Searle J. From Speech Acts to Social Reality [Електронний ресурс] / J. Searle. – Режим доступу : ontology.buffalo.edu/smith/articles/SearleIntro.pdf